

Г. Кохан

ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ВЧЕНЬ ДАЛЕКОГО СХОДУ В СТРУКТУРІ СУЧАСНОЇ ЯПОНСЬКОЇ МОДЕЛІ ВИСОКОІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Світоглядні принципи даосизму, буддизму, конфуціянства та сінтоїзму як чинники формування суспільної свідомості японців – основи високоінформаційного суспільства

1.1. Конфуціянство в етико-політичній системі Японії

Конфуцій (Кун-цзи, 551 – 479 р. до н. е.) народився і жив в епоху великих соціальних і політичних потрясінь, коли чжоуський Китай перебував у стані важкої внутрішньої кризи. Влада чжоуського правителя – вана слабшала. Руйнувався патріархально-родовий устрій, в усобицях гинула родова аристократія. Критикуючи свій час та ідеалізуючи минуле, Конфуцій створив вчення про досконалу людину *цзюньцзи* (君子) як носія ідей нового (гуманного) суспільства. Високоморальний *цзюньцзи* повинен був володіти двома найважливішими, в уявленні Конфуція, чеснотами: гуманністю і почуттям обов'язку. Поняття «гуманність» (*жень*) (仁) означає скромність, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей тощо. *Жень* – це майже недосяжний ідеал, сукупність чеснот, якими володіли лише правителі та мудреці стародавнього Китаю. З сучасників Конфуцій вважав гуманними лише себе і свого улюбленого учня Янь Хуея. Проте для справжнього *цзюньцзи* однієї гуманності було недостатньо. Він повинен був володіти ще однією важливою якістю – почуттям обов'язку *і* (義). Обов'язок – це моральне зобов'язання, яке гуманна людина через свої чесноти бере на себе добровільно.

Зазначимо, що почуття обов'язку японців сформувалося саме через конфуціянські ідеї. Це почуття зумовлене високими

моральними принципами людини. «Благородна людина думає про обов'язок, низька людина піклується про вигоду», — вчив Конфуцій. Він також розробив низку інших моральних категорій, наприклад, такі, як вірність і щирість (чжен), благопристойність, дотримання церемоній та обрядів лі (禮) [2].

Дотримуватись всіх цих принципів було обов'язком благородного цзюньци. У Конфуція — це соціальний ідеал для наслідування, повчальний комплекс чеснот. Наблизитись до нього — було справою честі і соціального престижу, особливо для представників вищого соціального прошарку — вчених-урядовців, професійних бюрократів-адміністраторів тощо.

Конфуцій сформулював основні принципи того соціального порядку, який хотів би бачити в Піднебесній: «Нехай батько буде батьком, син — сином, государ — государем, урядовець — урядовцем», тобто все стане на свої місця, всі знатимуть свої права і обов'язки і робитимуть те, що їм належить. Впорядковане таким чином суспільство повинне складатися з категорій, верхів і низів — тих, хто думає і управляє і тих, хто працює і підкоряється. Критерієм розподілу суспільства на верхи і низи повинні служити не знатність, не походження і не багатство, а ступінь близькості людини до ідеалу цзюньци. Кінцевою і вищою метою управління Конфуцій проголошував інтереси народу.

Одним з головних принципів соціального порядку, за Конфуцієм, була беззастережна покора старшим. Сліпа покора його волі, слову, бажанню — це елементарна норма життя для молодшого, підлеглого, підданого як в рамках держави в цілому, так і в клані, сім'ї. Конфуцій нагадував, що держава — це велика сім'я, а сім'я — мала держава.

Значимо також, що конфуціянство надавало глибокого значення культу предків, як символу спеціального порядку, і перетворило його на перший обов'язок кожного. Конфуцій розробив вчення про сяо (孝) (синівська шанобливість). Значення сяо — служити батькам за правилами лі (理), поховати їх за правилами лі, приносити їх душам жертви за правилами лі.

Конфуціянський культ предків і норми сяо сприяли розквіту культу сім'ї і клану. Сім'я вважалася серцевиною суспільства, інтереси сім'ї переважали інтереси окремої особи. Звідси бере початок постійна тенденція до зростання сімей. За сприятливої економічної ситуації прагнення до спільного проживання близьких родичів домінувало над сепаратистськими тенденціями. Це, врешті-решт, спричинило появу в Японії розгалужених родинних кланів.

І в сім'ї, і в суспільстві в цілому будь-хто, у тому числі впливовий глава сім'ї, важливий урядовець імператора, був передусім соціальною одиницею, що вписана в суворі рамки конфуціянських традицій, вийти за межі яких було неможливо: це означало б «втратити лице», а втрата лиця для китайця, японця рівнозначна цивільній смерті. Відхилення від норми не допускається, і ніякої екстравагантності, оригінальності розуму конфуціянство не заохочує: суворі норми культу предків і відповідного виховання пригнічували егоїстичні схильності з дитинства.

Японці навчилися надавати величезного значення людській ланці, ігноруючи інтереси індивіда. Витоками своєрідності японських міжособистісних стосунків є організаційні принципи японської сім'ї *іе* (家) і пануючих у ній відносин. Структура *іе* будувалась на основі вертикальних зв'язків між главою сім'ї та її членами. В традиційному японському селі (спільноті) існувала ще система відносин *оябун-кобун* (親分子分) (патрон-клієнт, вчитель-учень). Ця система взаємовідносин є визначальною для розвитку японського суспільства. Тому американський соціолог Френсіс Сю вводить такий термін як *іе-мото* (家元) («головна гілка сім'ї»; «вторинна сім'я», в основу якого покладений принцип *іе*). Тобто *іе-мото* є ієрархічною організацією, яка сформована на основі моделей японських родинних стосунків. Модель *іе-мото* є основою життєдіяльності японців за межами їхніх сімей. Наприклад, «вторинні сім'ї створюються на підприємствах. Для цієї ж моделі є характерним сприйняття оточення як *уті-сото* (内・外) («свої-чужі»), тобто правило «Близький сусід кращий за далекого родича». Дослідник І. Бен-Дассан приділяє увагу саме сусідським стосункам, вважаючи, що модель «наслідування сусідів» стала принципом поведінки японців. Н. С. Ніколаєва вважає, що будь-які інновації могли виходити або від сусідів або ззовні спільноти; всередині спільноти вони заперечувались. Цим, мабуть, пояснюється більш пізня тенденція до зовнішнього запозичення інновацій.

Вертикаль заради вертикалі не є принципом японського суспільства. Там вертикаль формується і діє на ґрунті органічних зв'язків із суспільною горизонталлю. З японської вертикалі нікого не виганяють, людина або йде туди, або не йде, відчуваючи свою приналежність до певного *ба* (場) (т. зв. історично визначеного життєвого місця). Верхівкою вертикалі в японському суспільстві є Небо (天), під ним імператор — син Неба (天子), а далі — вся владна ієрархія. Тобто в самій побудові японської владної вертикалі та суспільної горизонталі про-

стежуємо такий елемент конфуціянського принципу лі (理), як покора старшим, і такий елемент конфуціянської етики лі (礼), як шанування культу предків.

1.2. Даоські світоглядні принципи японського суспільства

Засновником даоської філософії є Лао-цзи. Основи світогляду цього філософа викладені в його трактаті «Дао-де-цзін». Центральне місце доктрини Лао-цзи — це вчення про *гао* (道) як про загальний закон і абсолют. Дао панує скрізь і у всьому, завжди і безмежно. Його ніхто не створював, але все походить від нього. Невидиме і нечутне, недоступне органам відчуттів, постійне і невичерпне, безіменне і без форми, воно дає початок, ім'я і форму всьому на світі. Навіть велике Небо слідує *гао*. Пізнати *гао*, слідувати йому, злитися з ним — в цьому мета і щастя життя. Прямування шляхом *гао* здійснюється через дотримання людиною даоських морально-етичних принципів *де* (德). Даосизм вчить: якщо *гао* все породжує, то *де* все вигодує. З цього видно, що це вчення ставить за мету розкрити перед людиною таємниці Всесвіту, вічні проблеми життя і смерті. Розв'язання цих проблем так чи інакше здійснюється нами передусім з позиції пошуку відповіді на запитання: що таке природа людини, що в ній становить основу природного?

За даоським світоглядом, природне в людині — це втілення універсальних закономірностей організації Всесвіту. Отже, шлях даоса до розкриття власної природи — це не підкорення його власному біологічному началу, а виявлення й пізнання закладеного в ньому космічного начала, або, іншими словами, ідентифікація його психофізіологічних процесів через загальні космічні закони з метою сприяти їх (процесів) природному самопрояву, а відтак — прагнення зайняти своє місце в космічній тріаді «Небо — Земля — Людина» (三), а отже, відчутти свою істинну сутність [1].

Одним із найпривабливіших пунктів у вченні *гао* є проповідь довголіття і безсмертя для людей, що йдуть шляхом пізнання *гао*. Ця ідея настільки захоплювала, що імператори навіть споряджали експедиції за даоськими еліксирами безсмертя і фінансували роботи даоських магів з їх виготовлення.

Згідно з релігійною концепцією *гао*, тіло людини є мікрокосмом, населеним духами і божественними силами. Той, хто прагне безсмертя, повинен передусім намагатись створити для всіх цих духів-монад (їх близько 36 000) такі умови, щоб вони не прагнули покинути тіло. Даоси вважали, що досягти цього

можна через обмеження в їжі, спеціальні фізичні та дихальні вправи. Так само, щоб досягти безсмертя, даос повинен був здійснити не менше 1200 хороших вчинків, і при цьому один поганий вчинок зводив все нанівець.

Сам акт превтілення вважався настільки священним і таємним, що його ніхто не міг зафіксувати. Просто була людина і немає її. Вона не померла, але зникла, покинула свою тілесну оболонку, дематеріалізувалася, піднеслась на небо, стала безсмертною.

Протягом століть даосизм переживав зльоти і падіння, підтримку і гоніння, іноді ставав офіційною ідеологією якоїнебудь династії. Проте він був потрібен як освіченим верхам, так і неосвіченим низам китайського, японського суспільств. Освічені верхи зверталися частіше за все до філософських теорій даосизму, до його стародавнього культу простоти і природності, злиття з природою і свободи самовираження. Часто наголошувалося, що японський інтелігент, будучи в соціальному плані конфуціанцем, в душі завжди був трохи даосом. Неосвічені низи шукали в даосизмі інше. Їх приваблювали соціальні утопії із рівним розподілом майна при найжорсткішій регламентації життєвого розпорядку. Ці теорії відігравали роль прапора в ході середньовічних селянських повстань. Крім того, з народними масами даосизм був пов'язаний обрядами, практикою ворожіння, лікування тощо. Саме на цей низький рівень релігійного даосизму спирається той гігантський пантеон богів, яким завжди відрізнялася релігія даосів. У цей пантеон разом з творцями релігійних доктрин міг потрапити будь-який визначний історичний діяч, навіть простий урядовець, що залишив після себе хорошу пам'ять. Даосизм в Японії, як і буддизм, посідав скромне місце в системі офіційних релігійно-ідеологічних цінностей, проте в періоди криз, коли централізована влада занепадала, даосизм виходив на передній план, надиhaючи своїми утопічними ідеями народні повстання.

Варто також зазначити, що філософська концепція даосизму і, зокрема, подання в ній ідеї *дао* як Абсолюту, що уособлюється й проявляється в енергетичних ритмах взаємопов'язаних *інь-ян* станів речей/явищ, сучасними японськими соціологами покладена в основу теорії японської моделі суспільного устрою. Центральне місце в цій моделі посідає ідея організації японського суспільства на основі традиційних тісних взаємозв'язків між усіма його членами. А теорія цієї ідеї базується на даоських світоглядних принципах, запозичених у китайців і засвоєних японцями. Отже, квінтесенцією теорії суспільної системи японського типу (в японській соціологічній

науці) є представлення цього суспільства як такого, що прямує шляхом *дао* через дотримання морально-етичних принципів *де*, які реалізуються через тісні взаємозв'язки між усіма членами суспільства за моделлю *інь-ян* взаємин.

1.3. Місце буддизму в духовному житті японців

Буддизм виник на північному сході Індії в областях добрахманістської культури. Він швидко поширився по всій Індії і досяг максимального розквіту в кінці I тис. до н. е. Починаючи з 3 ст. н. е., це вчення охопило Південно-східну і Центральну Азію, частково Середню Азію і Сибір. У IV–V ст. н. е. буддизм через Корейський півострів прийшов з Китаю до Японії у своєму китаєзованому варіанті.

Характерною особливістю буддизму є його етико-практична спрямованість. Від самого початку буддизм виступив не тільки проти ритуалізму, але й проти абстрактно-догматичних пошуків, властивих, зокрема, брахманістсько-ведійській традиції. Центральною проблемою буддизму є буття й смерть людини. Стрижнем змісту буддизму є проповідь Будди про чотири благородні істини [5].

Страждання і звільнення від страждань представлено в буддизмі як різні стани єдиного буття: страждання — стан буття проявленого, звільнення — непроявленого.

Звільнення від страждань подається як подолання бажань, точніше — пригнічення їх пристрастності. Буддистський принцип так званого серединного шляху рекомендує уникати крайнощів. Проте в етично-емоційній сфері вчення концепція терпимості проголошує, що у певних випадках моральних устоїв можна не дотримуватись.

У буддизмі відсутнє поняття відповідальності і вини як чогось абсолютного; відображенням цього є відсутність у буддизмі чіткої межі між ідеалами релігійної і світської моралі і, зокрема, пом'якшення або заперечення аскетизму в його звичайній формі. Етичний принцип буддизму вимагає не завдавати шкоди іншим (ахінса). В інтелектуальній сфері буддизму відсутня відмінність між чуттєвою і розсудливою формами пізнання і встановлюється практика так званого споглядального роздуму (медитації), результатом якого є переживання цілісності буття (нерозрізнення внутрішнього і зовнішнього), повне самозаглиблення. Практика споглядального роздуму слугує, таким чином, не стільки засобом пізнання світу, скільки одним із основних засобів повної зміни психіки і психофізіології людини.

В основі буддизму лежить утвердження принципу людини, невіддільної від навколишнього світу, і визнання буття як своєрідного психологічного процесу, до якого залучається світ. Результатом цього є відсутність у буддизмі таких, наприклад, опозицій, як суб'єкт – об'єкт, дух – матерія, зведення в єдине індивідуального і космічного, психологічного і онтологічного з одночасним твердженням про існування особливих потенційних сил, що криються в цілісності цього духовно-матеріального буття. Творчим початком, тобто причиною буття, виявляється психічна активність людини. Це вольове рішення «Я», що розуміється як певна духовно-тілесна цілісність. З цього можна зробити висновок, що з одного боку, Бог як вища істота іманентний людині й світу, а з другого – що в буддизмі немає потреби в Богові як творцеві і рятівникові, тобто взагалі як безумовно верхній істоті. Проте варто зауважити, що, почавши із заперечення зовнішньої релігійності, буддизм з часом прийшов до її визнання. При цьому відбулося ототожнення вищої реальності буддизму (нірвани) з Буддою, який з уособлення етичного ідеалу перетворився на його особисте втілення, ставши, таким чином, вищим об'єктом релігійних емоцій. Одночасно з космічним аспектом нірвани виникла космічна концепція Будди. Буддистський пантеон почав розростатися за рахунок введення в нього всякого роду міфологічних істот [5].

За буддизмом, усі істоти рівні в тому значенні, що всі вони мають однакову можливість стати Буддою, проте буддизм не проголошує, що всі тотожні або єдині в Абсолюті. Буддизм говорить, що кожний є індивідуальним. Навіть ставши Буддою, він зберігає свою індивідуальність.

Японці старанно ставляться до свого духовного й фізичного очищення, оскільки сподіваються на те, що Будда регулярно повертається на Землю заради того, щоб показати їм шлях до нірвани. Звідси також і сінтоїстська ідея духовного та фізичного очищення, що сприяє досягненню буддистського стану провітлення (саторі) [1].

Японцям імпонувала буддистська ідея можливості будь-кому стати Буддою і досягти нірвани ще за життя. Духовне злиття камі та будд збагачувало сінтоїстську духовність японців, наголошувало синкретичний характер японської свідомості.

1.4. Сінтоїзм – національна релігія японців

Стара традиційна релігія японців, яка раніше не мала певної назви, стала, на противагу буддизму, називатися «*камі-но-міті*» (神の道) дослівно – «шлях камі» (сінто) (神道).

Сінто як найдавніша релігія японців — до об'єднання країни в перші століття н. е. — відображала патріархальний родоплемінний лад, де виділялася войовнича племінна знать і зароджувалося патріархальне рабство. Ця релігія проповідувала культу сімейно-родових і племінних духів і богів-покровителів — камі. Слово камі (神) означає «божества (甲) неба й землі (丕)». Незрозуміло, чи були ці божества спочатку духами померлих предків або духами землі, стихій; можливо, що в образах камі зливалися обидва ці уявлення.

А. Н. Мещеряков відзначає, що в період переходу від стародавньої доби до раннього середньовіччя соціальний стан японської аристократії визначався щонайменше двома показниками. Одним з них був тип прабатьківського роду. Залежно від того, від якої категорії камі (небесних чи земних) веде своє походження рід, призначалось місце в аристократичній ієрархії. Кожний рід поклонявся своєму прабатьку *ugziami* (氏神).

Головним японським культом у цю добу стає культ богині Аматерасу. Поступово цей культ починає витісняти інші культу. Протягом всієї подальшої історії Японії основним обов'язком імператора було здійснення жрецьких функцій як прямого нащадка Аматерасу. Тому імператор був символом спадкоємності і єднання роду в масштабах японської держави. Саме ця ідея була взята за основу в концепції *кокутай* (国体) (вся Японія — єдиний організм, сім'я), яка сприймалася як квінтесенція істинно японської самобутності. Таким чином, сінто, певною мірою, формує уявлення японців про верховну владу, що знайшло своє віддзеркалення в «культурі імператора» і вірі в верховенство японської нації над іншими. Завдяки сінтоїстським уявленням, японці відчували себе частиною єдиного світу природи. Через камі відбувалося сприйняття природи і усвідомлення тісного взаємозв'язку з нею [5].

Важливою рисою сінтоїзму, як і всього японського соціуму, є традиція спадкоємності поколінь, що чітко простежується в «культурі предків», який «виріс» з неї. В загальному плані — це відчуття стабільності буття в просторі і в часі, як вважав видатний дослідник японської традиційної культури Мотоорі Норінага (1730—1801 рр.).

Сінтоїзм сприяв консолідації японського соціуму за допомогою численних ритуальних свят «*мацури*». Серед сінтоїстських обрядів можна відзначити обряди вищезгаданого «очищення» [8].

Зазначимо, що одна з причин половинчастої релігійності японців криється в сінто. З одного боку, в сінтоїзмі не існувало

теології і догматики. В ньому були численні ідеологічні «ніші», які і заповнювалися іншими релігіями. З другого боку, саме сінто, будучи формою стародавніх вірувань, не було витиснуте з актуального життя, на відміну від Заходу, де стародавні вірування з часом зникли. Причина подібної живучості полягає в тому, що «бути японцем і вірити в сінто багато в чому означає одне і те ж».

Слід також зазначити, що сінтоїзм зазнав серйозного впливу з боку буддизму. Сінтоїстські жерці на кшталт буддистських поступово організували замкнуту спадкову касту. Було введено обряд спалення померлих (раніше померлих в Японії ховали в землі). Обидві релігії почали поступово зближуватись. У храмах буддистів відводили місця для сінтоїстських богів — камі; іноді цих камі ототожнювали з божествами буддистів. З іншого боку, і сінтоїстський пантеон поповнювався божествами буддистів.

В сінтоїзмі виділяються дві гілки: офіційний храмовий сінтоїзм і сектантський сінтоїзм. Храмовий сінтоїзм був до кінця другої світової війни державною релігією Японії. Його головним ідеологічним стрижнем є догмат про божественність імператорської влади. Імператор — нащадок богині Амаатерасу. Кожний японець зобов'язаний підкорятись його священній волі. Палац імператора — святилище. Гробниці померлих імператорів також стають святилищами. Найважливіші державні і релігійні свята були пов'язані з днями пам'яті видатних імператорів, починаючи з легендарного Дзімму-тенно.

Сінтоїстських сект налічують багато десятків. Більшість з них з'явилася не раніше XIX ст. За своїм віровченням вони сильно відрізняються між собою. В одних можна побачити пережитки примітивних культів, в інших — вплив буддизму, конфуціанства.

Значну роль в сінтоїзмі відіграє сімейно-родовий культ предків. Вважається, що кожен померлий перетворюється на камі. На главу сім'ї (роду) покладається обов'язок читати молитви на честь духів предків і приносити їм жертви. В кожному будинку є сімейний вівтар — *камі-дана* — з невеликою шафкою для табличок померлих предків [8].

Об'єктом публічного культу служать численні духи і божества, місцеві і загальнонародні. Цих божеств і духів є велика кількість: у текстах згадується про 8 мільйонів камі: число 8 (за буддизмом) є священним.

Як зазначалось вище, важливу роль у сінтоїстському обряді відіграє обрядова чистота: ніщо нечисте не повинне торкатися священного місця; людина, що зазнала нечистоти, повинна пройти обряд очищення. Ці обряди проводяться двічі на рік, 30 червня і 31 грудня.

Сінтоїзм — глибоко націоналістична релігія. Боги породили тільки японців. Люди іншої національності не можуть сповідувати цю релігію. Своєрідний і сам культ сінтоїзму. Метою життя в сінтоїзмі проголошується здійснення ідеалів предків: «спасіння» досягається в цьому, а не в потойбічному світі, шляхом духовного злиття з божеством за допомогою молитов і обрядів, які здійснюються в храмі або вдома.

Реформа Мейдзі 1867—1868 рр., що відновила світську владу мікадо і покінчила із засиллям старої феодальної знаті, привела до повного офіційного визнання сінтоїзму. Це було цілком природно, оскільки саме сінтоїзм проповідує божественність імператорської влади. Мікадо спробував навіть заборонити буддизм і оголосити сінтоїзм єдиною релігією Японії. Але з цього нічого не вийшло: буддизм знайшов підтримку серед народних мас. Тоді було вирішено більш чітко розділити обидві релігії: із сінтоїстських храмів були видалені зображення буддистських божеств. Проте відокремити релігії не вдалося. В 1889 р. в Японії була проголошена свобода віросповідання [13].

Для зміцнення впливу офіційної релігії на населення створюється бюрократичний орган — Департамент у справах сінто (пізніше перетворений на міністерство). Конституцією 1947 р. сінтоїзм було поставлено на один рівень з усіма іншими культурами Японії і таким чином позбавлено статусу державної релігії. В грудні 1966 р. рішенням уряду був відновлений як національне свято День заснування імперії-кігенсецу (11 лютого) — день, коли за сінтоїстським міфами Дзімму в 660 р. до н. е. зійшов на престол.

Зазначимо, що духовність національної релігії сінто, збагачена трьома китайськими релігійно-філософськими вченнями, сприяє зміцненню позицій сінто як впливового фактору формування суспільної свідомості японців та консолідації нації. На сінтоїзмі будуються духовність, патріотизм, відчуття національної гідності японців, їхня так звана «японськість».

2. Суспільство типу *іе* (家)

2.1. Загальна характеристика суспільства типу *іе*

Починаючи з доби Токугава (1603—1867 рр.) найбільший вплив на розвиток Японії справляли різні структури типу *іе* (家). До найвпливовіших та авторитетних належать:

- Загони озброєних селян («первісна форма *іе*»), до складу яких належали також феодала та члени їхніх сімей. Вони виникали й активно діяли з кінця доби Хейан (794—1192 рр.) до доби Камакура (1192—1333 рр.) у східних феодах.

- Феодальні князівства *гаймьоке* (大名家), або *гайіе* (大家) – «великі клани іе»), які формувались у період між кінцем доби Муроматі (1392–1490 рр.) і початком доби міжусобних феодальних війн (сенгоку XVI ст.).
- Клани окремих самураїв *бусіноіе* (武工家), або малі клани іе традиційних васалів – феодалів (даймьо).
- Клани заможних купців та заможних селян.
- Управлінські структури японського зразка (підприємство типу іе), які почали створюватись після реформи Мейдзі (1868–1912 рр.) за принципом реставрування організацій традиційної структури іе.

Структури типу іе (家) мають чітко визначену вертикаль рівнів управління, спрямовують свої зусилля на задоволення життєвих потреб кожного члена. Всі організації цього типу структурно однакові, але різняться виробничими та іншими функціями [12]. До речі, ідеограма 家 в даоській інтерпретації передає ідею «прагнення найвищого рівня (一) упорядкування (勿) хаосу (七) в певному просторі/межах (‘ ’) [сім'я, спільнота, суспільство, держава]».

Варто зазначити, що перші організації типу іе з метою самозбереження та розвитку вдавались до примусу, агресії щодо інших, намагались бути незалежними, тобто в цьому сенсі принципи організації та діяльності колективів типу іе подібні до тих, які притаманні сучасним розвинутим країнам Західної Європи [13].

За реформи Мейдзі (1868–1912 рр.) в структурах іе відбулись кардинальні зміни. Були ліквідовані феоди як структури *гай іе*, з яких складалась федерація – держава великого іе. Це була держава сьогунату Токугава (1603–1867 рр.). Відтак було вчинено спробу побудувати державу типу іе з центральною владою під проводом імператора. Результатом цієї політики реформаторів стала поява держави, що складалась із соціальних структур та організацій *network* типу іе (家) та *мура* (村). Основними складовими держави такого типу стали армія, міністерства, парламент, рада охорони державних таємниць тощо, які вирізнялись високим рівнем автономності. До того ж традиційні системи іе та мура зазнали серйозних змін із застосуванням в Японії елементів моделі державного управління західноєвропейських зразків, а саме: конституціоналізму, бюрократичного апарату, управління армією, промисловістю, системи освіти тощо. Все це сприяло виникненню в Японії автономних структур державного управління.

2.2. Владна структура феодального князівства даймьоке

Для розуміння змісту й функцій цієї структури необхідно хоча б стисло розглянути такі питання:

- яким був соціальний статус самураїв-васалів даймьоке в Новий час;
- які форми мала політична влада;
- як слід розуміти самостійність хансю (голова клану) і касіна (васала);
- якою була влада хансю в Новий час.

На відміну від того, що у середні віки самураї-феодалі були повноправними господарями на власних територіях, у Новий час вони були обмежені адміністративно й економічно. Збройні сутички між самураями були заборонені законодавчо. Невиконання цього закону вважалося порушенням кодексу честі самурая. Було також заборонено власноруч вирішувати прикордонні проблеми. Тепер вони не могли поводитися як вояки-самураї минулих століть.

Управління власними землями у Новий час суттєво відрізняється від середньовічного. У Новий час вводиться уніфікована система сплати податків, що призвело до втрати такої особливості традиційного феодального володіння, як зв'язки між володарями земель. До того ж інформація про оподаткування стала закритою, податок перераховувався на кожне село. Слід також зазначити, що діяльність чиновників-податківців контролювалась з боку центрального уряду. Терміни їх перебування були офіційно визначені. Урядове управління підвладними територіями стало централізованим. Скасовується право *касінів* (家臣) (васали-власники землі, які мали право здавати її в аренду) розпоряджатися своїми землями; встановлюється офіційний розмір податків. Це стало ознакою втрати касінами економічної самостійності. Податок на землю збирали урядові й уповноважені чиновники. Касіни отримували від них (як винагороду) певний відсоток з податку. Влада касінів на їхніх землях стає номінальною. Вони почали отримувати заробітню платню безпосередньо від уряду. Отже, зникає форма середньовічного землеволодіння. Зазначимо, що у середні віки власні землі становили основу державного управління, до того ж вони складали підвалини самостійності феодалів-самураїв.

Проте варто зазначити також і те, що середньовічні принципи даоської моралі не змінилися навіть і в Новий час: високий

авторитет влади хансю залишився незаперечним, хоча він і втратив колишні права на управління власними землями як основу його самостійності. Отже, хансю поступово перетворюється на державного службовця. І, до речі, разом із цим формуються бюрократична і політична системи, просякнуті ідеєю абсолютизму.

Слід звернути увагу на те, що в Новий час вводиться система примусу стосовно хансю. У випадку перевищення ним своїх повноважень за вироком *касінгану* (рада васалів) йому умовно призначали термін перебування за ґратами. Якщо він не змінював своєї позиції, його позбавляли посади, на яку замість нього призначали його рідну дитину. Така ситуація була вимогою часу. 50-ті рр. 18 ст. характеризується порушеннями дисципліни, внутрішньою нестабільністю, селянськими заколотами тощо. Обставини тієї доби вимагали впровадження заходів для досягнення певного й необхідного співвідношення військової та адміністративної форм правління.

Бюрократично-адміністративна система Нового часу була консервативною і негнучкою. Втім, існувала можливість уникати свавільного призначення чиновників на посади і попереджувати прояви диктатури хансю. Формування бюрократичної системи мало на меті обмежити концентрацію влади в руках однієї особи і враховувати думку кожного при вирішенні справ. У Новий час активно діяла система отримування згоди через рінгі (система опитування), система консультацій, практикувалося надання доручень з державних справ нижчим за рангом. Хоча *даймоке* і була системою з вертикальним управлінням, але при прийнятті важливих рішень враховувалися пропозиції всіх членів організації — від периферії до центру [12].

2.3. Даймоке як організація суспільства у формі іе (家)

Як можна зрозуміти з вищенаведеного, основу організаційної структури даймоке становить жорстка ієрархія, що будується на принципі *іе* (діє в системі владної вертикалі) та на принципі *мура* (村) (діє в системі суспільної горизонталі), які породжені традиціями японської національної культури. До речі, ідеограма 村 (*мура*) — «селище», «сільська громада» тощо передає ідею «традиційно-природного (не примусового) упорядкування (寸) справ громади, роду (木)». Якщо, на нашу думку, євро-американська модель управління суспільством характери-

зується примусово-силовими методами, то японська — системою колективного прийняття рішень (за принципом *мура*) та авторитетом лідера (за принципом *іе*). Лідер в японському суспільстві виступає як координатор при розподілі службових обов'язків та делегуванні підлеглим прав на участь у прийнятті рішень.

Модель Е. Хамагуті

Згідно з теорією Е. Хамагуті, основою японського суспільства є первинна система *іе* (家), яка відображається в таких національних традиціях, як ікебана, чайна церемонія, національний танок тощо. Японське мистецтво як прояв моделі *іе* вказує на неможливість необмеженої влади в руках однієї особи і одночасно закріплює принципи авторитетності, символізму влади, що проявляється, зокрема, через систему освіти, взаємини типу вчитель — учень, батько — син, старший — молодший тощо. Зовні суспільство японської моделі *іе* виглядає як велетенська бюрократична система, проте вона просякнута ідеєю автономності її складових. Якщо говорити про конкретну людину як складову цієї системи, то в її внутрішній світ (内心) втручатись не може й не має права ніхто.

Особливості моделі японського первинного суспільства *іе* ще й досі проявляються в організації та діяльності підприємств, партій, навчальних закладів, профспілок, релігійних організацій тощо. Сучасна бюрократична система є системою управління, в якій службові та контролюючі обов'язки розподіляються за ієрархічним принципом. У такій ієрархічній системі діє механізм безпосереднього (службового) контролю з боку вищих, а також відповідальність нижчих у межах їхньої компетенції. У системі *іе* верхи уособлюють вищий рівень авторитетності, а не примусу. Вони делегують права, повноваження посадовим особам нижчого рангу на кожному рівні. Посадова особа відповідальна перед своїм безпосереднім керівником. Відтак *іе* є системою зв'язків між керівництвом і підлеглими, яку можна представити у вигляді піраміди.

3. Суспільство типу «network»

Введення в науковий обіг терміна «інформаційне суспільство» пов'язується з іменами японських учених Ю. Хаясі та Й. Масуди і датується початком 1960-х років. Зокрема, праці Й. Масуди «Комп'ютопія» (1966 р.), «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1981 р.) та «Гіпотези щодо генезису «Гомо інтелідженс» (1985 р.) [3] стали в Японії і на Заході

майже хрестоматійними. Й. Масуда обґрунтував та узагальнив основні умови виникнення й діяльності інформаційного суспільства, які стисло можна представити так:

- глобалізм, вихід людства на космічний рівень свідомості;
- світовий симбіоз людства і природи;
- перехід до існування людства у глобальному інформаційному просторі.

Російський дослідник А. Н. Мещеряков вважає, що витoki (високо) інформаційного суспільства Японії лежать в ранніх процесах взаємодії між господарськими комплексами. Доречно тут буде згадка про поняття «система network». Корені цієї системи слід шукати у владній вертикалі типу *ie*, яка з'явилась ще в середньовічну добу. Як відомо, термін «network» широко застосовується в теорії комунікації, комп'ютерних науках, соціології, антропології тощо. Варто також згадати й про міжнародне наукове товариство з дослідження соціальних network (INSNA — The International Network for Social Analysis), діяльність якого висвітлюється у щоквартальному журналі «Social Network» [12].

Передамо стисло думку японського дослідника С. Кумона стосовно поняття «суспільство network», яку він висловлює в статті «Представлення японської моделі у контексті поняття «network» [3]. Якщо відкинути математичну точність, то поняття «network» можна представити як множину довільно обраних взаємопов'язаних точок. Залежно від обставин, ці точки постають як змінні члени множини. Поняття «соціальна система» у контексті network може розглядатись як:

- 1) система, що базується на спільності культур, за якими стоять основні принципи світосприйняття, життєдіяльності тощо її (системи) складових (організації, соціальних груп тощо);
- 2) система як цілісність, яка формується через регулярні, усталені взаємозв'язки її складових. Соціальна система такого типу представлена двома основними моделями:
  - а) складний суб'єкт як одиничне або як окрема організація;
  - б) соціальна система, яку не можна вважати суб'єктом як таким.

Стрижнем культури є суб'єкти — її носії, що виступають основними складовими соціальної системи. Відомо, що через застосування певних засобів у відповідний спосіб можна впливати на стан речей довкілля, до яких належить і сам суб'єкт дії як частина цього довкілля. Саме з таких позицій суб'єкт

сприймає і оцінює світ і визначає мету особистих дій, поведінки у зв'язках з ним, обирає способи досягнення мети. Тобто суб'єкт постає як простий діяч, який раціональними діями прагне досягти своєї мети. Ці дії можна представити в контексті позицій двох сторін:

- а) очікування однією стороною толерантності з боку іншої;
- б) створення умов для толерантних стосунків.

На противагу цьому можна представити такі ситуації:

- а) застосування примусу щодо партнера;
- б) використання слабких позицій партнера;
- в) захоплення однією стороною лідерства у взаємостосунках;

Соціальній системі «network» притаманні взаємостосунки першого випадку. Її основними принципами є не примус, а спонукання до дій; спільне володіння інформацією тощо.

Японське суспільство — це складна система з тришаровою структурою, котрій притаманні властивості як індивідуального, так і суспільного характеру:

1. Базовий шар, який складається з так званих контекстуалів — носіїв світоглядних принципів японської традиційної культури.
2. Серединний (проміжний) шар, що формується під впливом традиційних ідей суспільства типу *ie* як структурної одиниці японського соціального устрою середньовічної та постсередньовічної доби;
3. Поверхневий шар, який базується на традиціях суспільства типу *мура* (村) і складається з великої кількості соціальних прошарків офіційної та квазіофіційної репрезентації. Цей тип суспільства С. Кумон називає «суспільство network (*мура*)».

Отже, сучасне японське суспільство має три характерні властивості, через які може розглядатись як: а) суспільство контекстуалів; б) суспільство типу *ie*; в) суспільство типу network [12].

Контекстуалізм

Такі явища в японському суспільстві, як «сам по собі», «автономність», «індивідуалізм» тощо обмежуються контекстуалізмом. Контекстуал, за Е. Хамагуті, людина середовища (間人 — *кандзін*). Японець відчуває себе радше як частина суспільства (свідомо бере на себе частину відповідальності за суспільні справи), ніж як окремих індивід [3].

Ідеологія суспільства мура пустила глибоке коріння у свідомість японців, формуючи у них відчуття колективізму, взаємозв'язку тощо. Генетична потреба взаєморозуміння у партнерських стосунках є однією з важливих особливостей культури контекстуалізму. Така потреба корелює зі структурою суспільства network; її аналогом можуть бути стосунки між матір'ю і дитиною, коли дитина відчуває потребу в материнській опіці й любові, залежність від неї. Подібно до цього у життєвій практиці японця виявляє себе потреба уваги з боку партнера.

Коли стосунки, які в суспільстві базуються саме на таких потребах сторін, розглядати не в комплексі, а як ініціативу кожної окремої сторони, вони можуть видатись асиметричними. Проте, якщо сприймати їх як щось цілісне, можна переконатись, що в одному випадку людина може бути залежною від партнера, а в іншому — отримувати від того ж партнера послуги. Йдеться про своєрідну взаємозалежність партнерів. Такого роду необхідність адаптуватись до партнера, а також відчуття задоволення від реалізації такої потреби постає важливою умовою встановлення тісних зв'язків між партнерами, а отже, актуалізації системи network.

Відтак японське суспільство після реформи Мейдзі формується як комплексна система, елементами якої є різні структури типу network. Основу цих структур становлять організації типу *ie*, членами яких є так звані контекстуали. До того ж варто зазначити, що останнім часом стає помітним перетворення структур network типу *ie* у структури типу мура. Все це вказує на те, що японське суспільство являє собою країну найвищого організаційного рівня. При цьому, на думку багатьох дослідників, це суспільство за своєю структурою ближче до network, ніж суспільства сучасних суверенних держав Європи та Америки. Тобто Японію можна назвати network-країною [3].

Верхній шар/рівень суспільства network представлено вищими сферами його життєдіяльності, такими як політика, індустрія, бюрократична система, освіта, спорт, мистецтво тощо. Реалізація цих сфер здійснюється, відповідно, на нижчих рівнях. Наприклад, на рівні системи початкової та середньої підвищеної освіти тощо. Відтак network-структури вищого рівня розгалужуються на різні network-структури нижчого рівня. Такий поділ закінчується на рівні певних структур типу *ie*, або, залежно від обставин, — на рівні окремих network-структур.

Наприклад, виробник синтетичного волокна як окрема організація типу *ie* входить до складу Японської хіміко-техноло-

гічної асоціації, що постає як network-структура. В свою чергу остання є членом Японської корпорації з виробництва синтетичного волокна, котра також є індивідуальною network-структурою, що входить до складу більш масштабного промислового об'єднання. При цьому всі названі network-структури є офіційними юридичними особами.

Великі підприємства, крім того, що входять до складу об'єднань або корпорацій, часто стають членами легальних network-структур (промислових об'єднань з горизонтальними оргзв'язками, які діють під патронатом банків і комерційних компаній). Ще одним прикладом network-структур, які належать до промислових кіл, є дочірні фірми та субконтрактні, підконтрактні підприємства, котрі очолюють великі компанії (промислові об'єднання з вертикальними оргзв'язками, через які діють дилерні середні та малі підприємства).

Крім того, існує низка проміжних network офіційного та напівофіційного статусу. Завдяки цьому окремі промислові кола взаємодіють з різними організаціями, діяльність яких пов'язана з політикою, засобами масової інформації, наукою, асоціаціями споживачів тощо. При цьому взаємодія здійснюється переважно посередництвом адміністративно-управлінського апарату. Такими найвпливовішими представницькими органами є різноманітні офіційно створенні наради — «сінгікай», які функціонують на різних рівнях у центрі і на периферії. До того ж існують різного роду напівофіційні організації: круглі столи, наукові товариства тощо. Діють вони під проводом керівників органів самоврядування, державних установ тощо. Колективними членами таких нарад, наукових товариств є представництво відповідних держустанов, промислових кіл, профспілок, асоціацій, вчених [3].

Варто зазначити, що колективні члени та їхні секретаріати забезпечують кожного службовця тією інформацією, якою володіють самі, що відповідає вимогам зразкової network-структури. За допомогою інформації створюється так званий спільний інформаційний простір, який є одним з головних елементів network-системи. Саме така взаємодія колективних членів сприяє досягненню взаєморозуміння в оцінці різноманітних ситуацій. Висновки як результат дискусії та обміну інформацією, фіксуються у певних погоджувальних документах. Проте варто зауважити, що ці висновки та рішення не є обов'язковими до виконання колективними членами, тобто не мають юридичної сили. Отже, врешті-решт, кожен обирає власний спосіб вирішення проблеми.

Метою такої стратегії є підтримка постійних та тісних зв'язків між колективними членами, підпорядкованими їм держустановами, а також запобігання відриву членів від своїх колективів. Аналогом цього, на нашу думку, є життєдіяльність живої істоти, яка не має центральної нервової системи та існує завдяки локальним зв'язкам між окремими суміжними органами. Тобто ці зв'язки забезпечують синхронне управління організмом. Отже, можливо, саме за такою моделлю працює механізм життєдіяльності японського суспільства. В основі роботи цього механізму – автономно-локальні взаємодії та комунікативні зв'язки між структурними елементами.

Для культури японського контекстуалізму характерним є те, що всі члени network відчують внутрішню атмосферу всієї структури network або настроїв партнерів. Сприймаючи все це як особисте, окремі члени network підвищують свій статус у структурі network тим, що намагаються підтримувати партнерів, допомагають їм активніше, ніж це роблять інші. За допомогою таких дій підтримується загальний порядок.

Ще одна з помітних особливостей культури японського контекстуалізму полягає в тому, що під час встановлення атмосфери взаєморозуміння між партнерами найважливішим є не так фактичне усвідомлення ситуації та правильна її оцінка, як емоційно-оцінний фактор, що базується на суспільній думці. Через виявлення такого спільного фактора інформація локального плану миттєво стає загальнодоступною. Коли комунікативні зв'язки всього суспільства спираються лише на локальні комунікації, процес становлення атмосфери взаєморозуміння на широкому соціальному просторі протікає дуже повільно.

У цьому сенсі розширення можливостей сучасних мас-медіа набуло великого значення для всієї Японії, яку можна вважати великомасштабним суспільним network; при цьому японські мас-медіа використовуються для відкритих дискусій, навіть з таких питань, як ставлення до податків, відповідність сил оборони вимогам суспільства, відправка військ за кордон тощо.

Висновки

Після Другої світової війни перед Японією, яка практично не має природних ресурсів, постало питання: який саме шлях розвитку країни обрати? Шлях розвитку традиційних галузей економіки чи шлях інформаційно-інтелектуального розвитку? І японці першими у світі віддали перевагу інформаційному

шляхові. За досить короткий час Японія вийшла на друге місце у світі (після США, які перейняли чимало інформаційних ідей і концепцій у Японії та інших країн) з ВВП на душу населення і на перше місце за багатьма показниками економіки, науки й техніки.

При аналізуванні японського інформаційного суспільства варто відзначити, що соціальна павутина (network), є дуже схожою на радянську або китайську комуністичні системи, в яких одна ланка завжди контролює діяльність інших. Наявність розгалуженої мережі секретаріатів, з одного боку, підтримує високу організаційність всієї структури, поінформованість суспільства, а другого — контролює його діяльність і є бюрократичною організацією. Проте варто зауважити, що в Японії ця структура склалася історично, тобто не була штучно насаджена.

Надзвичайно корисною та раціональною, відмінною від комуністичної системи є організація роботи владної вертикалі; владне рішення буде прийняте нагорі лише у разі його прийняття, розуміння та підтримки знизу, тобто жоден урядовець не зробить певного політичного кроку, якщо громадська думка цей крок не підтримала. В цій моделі відчуваємо вплив конфуційських принципів та власне національного сінтоїського підходу. В японському суспільстві відчувається також значний вплив буддизму, на що вказує, наприклад, теза про «рівність усіх», яка набуває власне японського звучання.

Отже, інформаційне суспільство в порівнянні з індустріальним суспільством має такі характерні особливості:

- політичній системі інформаційного суспільства властива демократія участі, тобто це політика участі громадян; політика автономного управління громадянами, що ґрунтується на договорі про участь, який бере до уваги думку меншості;
- індустріальне суспільство — це лад централізованої влади та ієрархії класів; інформаційне, навпаки, — це вільне багатоцентрове суспільство;
- політична система індустріального суспільства — це парламентська система і мажоритарне правління з доповнюваними функціями...

В індустріальному суспільстві є три головні типи соціальних проблем: безробіття, спричинене падінням виробництва, війни, що випливають з міжнародних конфліктів, фашистські диктатури. У державах, які успішно формують інформаційне суспільство, ці проблеми здебільшого вирішені. Підтвердження

цьому – потужні процеси децентралізації, регіоналізації, автономізації і самоврядування з широким застосуванням принципів субсидіарності. Слід враховувати (і бути готовими до того), що формування інформаційного суспільства в Україні і, особливо, її входження до європейської і світової інформаційної спільноти неодмінно призведе до появи і посилення в ній згаданих процесів, що може, на нашу думку, викликати неоднозначну реакцію різних політичних сил. Проблеми інформаційного суспільства стануть футурошоками, зумовленими неспроможністю людей адекватно відповісти на динамічні соціальні трансформації, дії індивідуальних і групових терористів, індивідуальна самотність та криза підконтрольності. На думку японського дослідника Масуди, «дух індустріального суспільства був духом відродження людської свободи, що етично означало поважання фундаментальних прав і надання значущості гідності людини та поширення духу братерської любові для виправлення нерівності. Духом інформаційного суспільства є дух глобалізму, тобто симбіозу, в якому людина і природа зможуть жити разом у гармонії, та «етичного узгодження суворості самодисципліни і суспільного внеску».

В Японії, як у жодній іншій країні, відчувають потребу в інформації; цілі державної політики спрямовані на підвищення інформованості суспільства та збільшення кількості та якості каналів доступу до інформації. Напевно, вислів «хто володіє інформацією, той володіє світом» придумали саме японці.

Сучасне японське високоінформаційне суспільство є унікальним зразковим культурним явищем, оскільки воно поєднує в собі економічну ефективність і вплив чотирьох світових релігій, які стали частиною японської ментальності.

Література

1. Абаев Н. Чань-буддизм и культура психической деятельности в средневековом Китае. – М.: Наука, 1983. – С. 31.
2. Васильев Л. История религии Востока. – М., 1997. – С. 310.
3. Вацугуи Т. Климат и культура // Япония в сравнительных социокультурных исследованиях. Реф. сборник. – М., 1989. – С. 49.
4. Мещеряков А. Н. Ранняя история японского архипелага как социоестественный и информационный процесс // Восток, 1995. – № 5. – С. 5.
5. Мещеряков А. Н. Древняя Япония: буддизм и синтоизм (проблема синкретизма). – М., 1987. – С. 46.

6. *Накорчевский А.* Японский буддизм. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2004.
7. *Накорчевский А.* Синто. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2003.
8. *Николаева Н. С.* Япония — Европа. Диалог в искусстве. — С. 9.
9. *Попов К.* Япония: очерки развития национальной культуры и географической мысли. — М., 1964. — С. 25—30.
10. *Сила-Новицкая Т. Г.* Культ императора в Японии. — М., 1990. — С. 35.
11. *Шмигт П. Ю.* Природа Японии // Япония и ее обитатели. Вып. 1. — С.11.
12. Що таке японська модель / Резаненко В. Ф., Коваленко О. О. та ін. / За ред. Резаненко В. Ф. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003.
13. Японское общество и культура // Научно-аналитический обзор. Реф. сборник. — Вып. 4. — М., 1990. — С. 8.
14. *Ian Reader.* Japanese Religion. Past and Present. — Japan Library. Saundgate. Folkstone. Kent, 1993. — P. 64.